

UDK 94-(479-24)**AZƏRBAYCANIN ŞƏRQLƏ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ MÜSTƏQİLLİK
DÖVRÜ ARXEOLoji TƏDQİQATLARINDA****S.B.BƏDƏLOV*****Sumqayıt Dövlət Universiteti***
sarvan.badalov1985@gmail.com

Bu məqalədə Azərbaycanın qədim və orta əsrlərdə Şərqlə əlaqələri ilə qarşılıqlı əlaqələrindən bəhs edilir. Bu əlaqələrin eramızdan əvvəlki minilliklərdən başlayaraq ilk sivilizasiya mərkəzlərilə əlaqəli şəkildə inkişaf etməsi və arxeoloji dəlillərlə bunun isbatı məqalənin əsas tədqiqat istiqamətini təşkil edir. Azərbaycanın Şərqlə əlaqələri çoxətəfli xarakterə malik olmuşdur. Ölkəmizin ərazisindən Şərqlə istehsal mərkəzlərinə məxsus müxtəlif tapıntılar üzə çıxarılmışdır. Bunlara fayans, seladon qablar, kauri balıqqulaqları, müxtəlif bəzək məmulatları, pul sikkələri və s. misal göstərə bilərik. Həmçinin, Şərqlə Qərbi birləşdirən ticarət yolları da məqalədə ətraflı təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: arxeoloji tədqiqat, Şərqlə əlaqələri, ticarət yolları, Böyük İpək yolu, fayans, seladon.

Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi areal onun qədim sivilizasiya mərkəzlərilə əlaqələr saxlaması üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Yazılı mənbələr göstərir ki, hələ e.ə. III minillikdə Azərbaycanın Urmiya gölü ətrafında yaşayan tayfaları və erkən dövlət qurumları Mesopotamiya ilə qarşılıqlı əlaqələr qurmuşdular. E.ə. II minilliyin ikinci yarısında Azərbaycan tayfaları Assur, Fələstin və Misirlə xammal və məhsul mübadiləsi aparmış, həmin ölkələrdən bura bəzək əşyaları və müxtəlif soyuq silahlar gətirilmişdi [9, 40].

E.ə. I minillikdən başlayaraq dəniz yollarının kəşfi ölkələrarası beynəlxalq münasibətlərə güclü təsir etməklə, karvan və dəniz ticarətinin paralel inkişafına təkan vermişdir. E.ə. II əsrdən Böyük İpək yolunun işə düşməsilə qarşılıqlı əlaqələr daha da intensivləşmişdir.

Antik və ilk orta əsr müəlliflərinin verdiyi məlumatlar Azərbaycanın, Xəzər dənizi hövzəsinin və ölkəmizdən axan su yollarının beynəlxalq ticarət şəbəkəsinin mühüm halqalarından birini təşkil etməsini göstərir. Çindən və Hindistandan başlayaraq Orta Asiyaya, oradan Xəzər dənizinə qədər uzanan, Qafqaz Albaniyasından keçərək Şərqi və Qərbi Avropaya, oradan da Bizansa istiqamət götürən qədim ticarət yolu haqqında dövrün mənbələrində müxtəlif məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Aristobul və Eratosfen e.ə. III əsrdə Kaspi dənizini səyahət etmiş Patroklun məlumatına əsasən, Hind mallarının Kaspi dənizinə gətirilməsi, oradan Qara dəniz sahillərinə göndərilməsini bildirmişdir. Böyük Plini Varrona istinad edərək Xəzər-Qara dəniz ticarət yolundan bəhs etmişdir. Qədim müəlliflərdən Aristobul, Eratosfen, Strabon, Pompeni Mela, Plini, Yuli Solin də öz əsərlərində bu ticarət marşrutlarının təsvirini vermişdir [10, 47-48].

Azərbaycan ərəblər tərəfindən işğal edildikdən sonra ölkəmizin ticarət yolları Qafqaz, Ön Asiya, Orta Asiya, Şimali Afrika, Çinin sərhədləri boyunca, eləcə də Avropanın böyük bir qismini əhatə edən Xilafətin vahid ticarət şəbəkəsinə qoşulmuşdu. Bu, ticarətin daha da geniş şəkildə yayılmasına təkan vermişdi.

Belə ki, Xilafətin yeritdiyi siyasətin nəticəsində VIII əsrin əvvəllərindən dünya ticarət yollarının istiqamətlərində bəzi dəyişikliklər olmuşdu. Ərəb imperiyasının mövcud olduğu ilk əsrlərdə Qırmızı dəniz hövzəsi və Misir öz mövqeyini İran körfəzi vilayəti və Bağdada vermişdi. Bu isə beynəlxalq ticarətin Kür çayı hövzəsinə köçməsinə səbəb olmuşdu [15, 198]. Bunun sayəsində Azərbaycanda şəhər həyatı canlanmış, sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olan şəhərlər formalaşmış, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı sürətlənmişdir.

Biz bunu ərəb müəlliflərinin əsərlərində aydın şəkildə görə bilərik. Belə ki, ərəb coğrafiyaşünas və səyyahları Azərbaycan ərazisindən keçərək dünyanın dörd bir istiqamətində şaxələnən ticarət yollarının təsvirini vermişdilər.

Əl-İstəxri, ibn Havqəl və əl-Müqəddəsinin qeydlərinə əsasən Azərbaycan ərazisindən keçərək İrana, Mərkəzi Asiyaya, oradan da Hindistana gedən ticarət yollarını izləmək mümkündür [5, 75].

İlk orta əsrlərdə Zəncan Azərbaycanla sərhəd şəhəri olub Reyə və Qəzvinə gedən ticarət yolları üzərində yerləşmişdir. Marağa, Ərdəbil, Xuveyy, Məyanic, Varsan kimi şəhərlərimiz Zəncanla birbaşa ticarət əlaqələri saxlamışdır. Azərbaycanın Orta Asiya ilə ticarət əlaqələrində Zəncan, Rey, Qəzvin, Həmədan şəhərləri vasitəçi kimi çıxış etmişdir. “Reydən Xorasanın əsas şəhəri olan Nişapura..., buradan isə Mərv əş-Şahicana, mühüm ticarət mərkəzləri olan Amul, Buxara, Səmərqənd və Bəlxə ticarət yolları uzanırdı”. Azərbaycanın Hindistanla ticarət əlaqələrində mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu magistral yol IX əsrin əvvəllərindən fəaliyyət göstərirdi [5, 75].

Antik dövr və orta əsrlər boyunca Azərbaycanın yuxarıda bəhs olunan yollar vasitəsilə Şərqi bir sıra şəhər və regionları ilə qarşılıqlı əlaqələri olmuşdur. Ayrı-ayrı illərdə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılmış pullar, fayans, farfor və seladon qab nümunələri, habelə çoxsaylı nadir bəzək və məişət əşyaları da yazılı mənbələrin verdiyi bu məlumatları təsdiqləmişdir.

Azərbaycanın müxtəlif şəhər və yaşayış məskənlərindən fayans, seladon və farfor məmulatları tapılmışdır. Bu tapıntılara, demək olar ki, Respublikanın ayrı-ayrı yerlərində, o cümlədən Bakıda, Şamaxıda, Ağsuda, Qəbələdə, Şabranda, Şəmkirdə, Bərdədə və digər yerlərdə rast gəlinmişdir.

2010-cu ildə Bakıda, İçərişəhərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı

həndəsi və epigrafiq naxışlarla bəzədilmiş, açıq mavi rənglə şirlənmiş fayans qab qırıqları üzə çıxarılmışdır [3, 255].

Qədim Şamaxı ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı dövrün müxtəlif tipli sosial-iqtisadi və siyasi hadisələrini, habelə qonşu ölkələrlə ticarət və mədəni əlaqələri təsdiqləyən maddi tapıntılar əldə olunmuşdur.

2009-cu ildə Şamaxı şəhərinin mərkəzində 1 №-li məktəbin həyətindən XII-XIII əsrlərə dair çoxlu şirli, şirsiz və fayans qabların hissələrinə və fraqmentlərinə rast gəlinmişdir [4, 201-202].

2010-cu ilin arxeoloji tədqiqatları zamanı Şamaxı əhalisinin məişəti, məşğuliyyəti, dini təsəvvürləri, bölgənin qonşu əyalətlərlə ticarət əlaqələri, karvan yollarının istiqaməti və s. məsələləri tədqiq edilmişdir [8, 220].

2010-2012-ci illərdə Yeni Şamaxı yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ərazidə sənətkarlıq məhəlləsinin tapıntıları arasında fayans, farfor və şüşə nimçələr, piyalələr və kasalar üzə çıxarılmışdır. Yüksək keyfiyyətə və nəfis tərtibata malik bu qablar İran, Çin və Avropa ölkələrində istehsal edilmişdir [1, 350].

Orta əsr Ağsu şəhər yerində arxeoloji qazıntılar zamanı çoxu Çin istehsalı olan fayans və farfor qablar aşkar edilmişdir. Çin istehsalı olan kasa tipli dayaz fayans qab, kasa tipli ortaölçülü fayans qab, iriölçülü kasa tipli fayans qab, dayaz çini boşqab, kiçik farfor piyalə, Çin yazılı kiçikölçülü farfor piyalə [2, 229-233] Çinlə ticarət əlaqələrinin mövcudluğunu sübut edən maddi tapıntılardır.

Yenə də Ağsu ərazisindən Çin imperatorlarının süfrəsi üçün istehsal edilən kiçikölçülü farfor piyalə tapılmışdır [1, 351].

Ağsu qazıntıları zamanı, həmçinin İran fayansı nümunələri – kasa tipli qab, ortaölçülü boşqab tipli qab, ortaölçülü kasa tipli fayans qab, nisbətən iriölçülü boşqab tipli fayans qab, nəfis şəkildə hazırlanmış nazik divarlı kasa tipli qab, kiçikölçülü fayans duz qabı, qayıqvari fayans duz qabı, dairəvi oturacağa malik dayaz boşqab tapılmışdır [2, 234-238]. Adı çəkilən ərazidə Misir istehsalı olduğu güman edilən boşqab tipli fayans qab, kasa tipli ortaölçülü fayans qab [2, 242-243] da üzə çıxarılmışdır.

2013-cü ildə orta əsr Şabran şəhər yerində aparılmış arxeoloji yoxlama qazıntıları gedişində az miqdarda ağ gilli fayans və bozuntul gilli seladon qablara da rast gəlinmişdir [7, 289].

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində şüşə məmulatlarının da özünəməxsus yeri vardır. Şüşə istehsalının ən qədim mərkəzlərindən biri hesab edilən Qafqazda, habelə Azərbaycanda bu sahənin formalaşması üçün hər cür imkanlar olmuşdur. Hətta bəzi tədqiqatçılara görə, Misir, Suriya, Finikiya kimi ölkələrə rəngli şüşə istehsalı üçün lazım olan xammal Azərbaycandan ixrac edilmişdir [11, 149].

Bərdə şəhərində aparılmış arxeoloji qazıntı işləri zamanı aşkar edilmiş müxtəlif ölkələrin istehsalı olan təsərrüfat məhsulları şəhərin ilk orta əsrlərdə xarici ticarət əlaqələrinə dair ərəb yazılı mənbələrinin verdiyi məlumatları

tamamlayır.

Belə ki, tədqiqatlar zamanı şəhərdən Suriya istehsalı olan şüşə qablar, Çin mənşəli fayans qablar, yunan pialəsi, Rey və İsfahanın mina örtüklü qabları aşkar edilmişdir [10, 50].

Şatırlı qazıntıları nəticəsində əldə edilmiş antik və ilk orta əsrlər dövrünə aid maddi tapıntılar Bərdənin Çin, İran, Yunanıstan, Roma və Hindistan kimi ölkələrlə ticarət əlaqələri saxlamasını sübut etmişdir [16, 59-60].

Azərbaycanın orta əsrlər iqtisadi həyatında və qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələrində Muğan şəhərlərinin özünəməxsus rolu müasir arxeoloji qazıntılarla isbat olunmuşdur. Muğanın yerləşdiyi coğrafi mövqe onun intensiv xarici iqtisadi əlaqələrini təmin etmişdir.

Belə ki, Muğanın şəhərlərindən olan Bəndovanda Çindən gətirilmiş fayans qab nümunələri, Muxortəpə yaşayış məskənindən isə Çin istehsalı olan anqob aşkar edilmişdir [12, 45].

Arxeoloji qazıntılar zamanı qəbir abidələrindən kauri balıqqulaqları tapılmışdır. Kauri Hindistandan İrana, oradan da quru və ya su yolları ilə Azərbaycana gətirilmişdir. Kauri balıqqulaqları Qobustanın tunc dövrü kurqanlarından, həmçinin Abşeronun, Mingəçevirin yaşayış məskənlərindən, Sarı təpədən, Naxçıvandan və s. üzə çıxarılmışdır [13, 60]. Şəmkir şəhərinin xarabalıqlarından da iki ədəd kauri muncuğu aşkar edilmişdir [6, 85].

Kauri muncuqlarının arxeoloji qazıntılar zamanı tapılması Azərbaycanın orta əsrlərdə Hind-Çin ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin olmasına dair mühüm dəlildir.

Azərbaycanın Hindistanla əlaqələrini sübut edən tapıntılardan biri də Naxçıvanda aşkar edilmiş 20 sm hündürlüyündə tunc kişi heykəlciyidir. Bu tapıntının bədən ölçüləri qeyri-proporsional olmaqla, uzun sağ əlilə hansısa alət tutmuş, sol əlinin işarə barmağı ilə isə nəsə göstərən vəziyyətdə təsvir olunmuşdur [13, 60].

Son illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Qarabağın e.ə. XIV-X əsrlərinə aid Borsunlu, Bəyimşarov və Sarıçoban kurqanlarından Şərqi qədim ticarət mərkəzləri ilə, o cümlədən Troya, Alaca-höyük, Laşiş (Tell-Cuvair), Megiddo və s. ilə ticarət əlaqələrini sübut edən yeni tapıntılar (şirli və şirsiz saxsı məmulatlar, incidən, mərmərdən, fil sümüyündən, qiymətli metallardan hazırlanmış müxtəlif asılqanlar, zireh aksesuarları) üzə çıxarılmışdır [14, 92].

Beləliklə, Azərbaycanın qədim və orta əsrlər boyunca Şərqlə çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələri mövcud olmuşdur. Bu baxımdan Çin və Hindistanla olan əlaqələr daha çox önəm daşımış, Böyük İpək yolu vasitəsilə bu istiqamətdə intensiv əlaqələr saxlanılmışdır. Bu əlaqələr istər yazılı, istərsə də maddi dəlillərlə öz təsdiqini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abbasova E. Orta əsrlərdə Cənub-Şərqi Şirvanın ticarət əlaqələri (tarixi-arxeoloji mate-

- riallar əsasında)/VII. Uluslararası türk kultürü, sanati və kültürel mirası koruma sempozyumu/sanat etkinlikleri, Bakı, 26-29.06.2013, s. 347-354
2. Ağsu şəhəri orta əsrlərdə (tarixi-arxeoloji araşdırma). II buraxılış. /Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının 2010-cu il tədqiqatları.
  3. Dostiyev T.M., Bəşirov R.B., İbrahimov K.F., Mirzəyev R.H. 2010-cu ildə İçərişəhərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar haqqında (Bakı şəhəri, İçərişəhər) / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2010, s. 251-257.
  4. Əhmədov Ş., Cəfərova E., Əhmədova L. Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının 2009-cu ildə gördüyü arxeoloji tədqiqatlar haqqında qısa məlumat (Şamaxı rayonu)/ Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2009, s. 199-204.
  5. Gözəlova Y.H. IX-XII əsrlərdə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələri (ərəb mənbələri əsasında). tar. elm. nam., dis. Bakı, 2000.
  6. Hüseynli N. Orta əsr Şəmkir şəhərinin ticarət əlaqələri//Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Xəzər universiteti, 2009, c. 12, № 2, s. 80-87
  7. Qoşqarlı Q.O., Əsədov V.A., Aqamaliyeva S.M., Babayev T.D., Babayeva T.V., Hüseynova M.M., Əbdürrəhmanov Ə.İ. 2013-2014-cü illərdə Şabran şəhər yerində aparılmış arxeoloji qazıntılar (Şabran rayonu) / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2013-2014. Bakı: Xəzər Universiteti, 2015, s. 287-292
  8. Quliyev A.A. 2010-cu ildə Şamaxı şəhərində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar (Şamaxı rayonu)/Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2010. Bakı: Xəzər Universiteti, 2011, s. 216-221
  9. Məmmədov A. Samux mahalının tarixi-arxeoloji tədqiqinə dair. Bakı: Ağrıdağ, 2000, 96 s.
  10. Məmmədov A., Cəfərov P., Hasilov Ş., Əliyev T. Dünya ticarətində Bərdə şəhərinin rolu // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası jurnalı, 2005, № 2, s. 47-52
  11. Nuriyev A.B., Babayev Ə.H. Bilgəhdən aşkar edilmiş nadir şüşə məmulatı nümunələri // “Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası” jurnalı, 2003, № 2, c. 148-151
  12. Rüstəmov R. Muğan şəhərlərinin ticarət əlaqələri // “Azərbaycan arxeologiyası” jurnalı. Bakı: Xəzər Universiteti, 2013, c. 16, sayı 2, s. 44-47

Rus dilində:

13. Бадалов А. Культурные связи Азербайджана с Индией в античный период / “Qafqazın arxeologiyası, etnologiyası, folkloru” Beynəlxalq-Elmi konfransı, Bakı, 2015, s. 60
14. Джафаров Г. К вопросу о древних связях Азербайджана в свете новых археологических данных / “Qafqazın arxeologiyası, etnologiyası, folkloru” Beynəlxalq-Elmi konfransı, Bakı, 2015, s. 92
15. Манандян Я.А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V-XV вв., н.э.) – Ереван: Ереванский ун-т, 1954, 347 с.
16. Османов Ф.Л. Поселение Шортепе близ сел. Шатырлы в Барде / Археология Азербайджана, Баку, 2002, № 1-2.

**ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА С ВОСТОКОМ
В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ**

С.Б.БАДАЛОВ

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются взаимоотношения между Азербайджаном и восточными странами в древнее и средневековье. Существенным направлением исследований этой статьи является изучение этой взаимной связи, которая развивалась в связи с первыми цивилизационными центрами с тысячелетий В.С. и доказательство его из археологических свидетельств.

Отношения Азербайджана со странами Востока были многоплановыми. Были обнаружены разнообразные археологические находки, относящиеся к производственным центрам Востока. Например, фаянс, селадонские блюда, раковины *Cypraeidae*, различные изделия для украшения, монеты и т. д. Также в статье подробно описаны торговые пути, соединяющие Восток и Запад.

Ключевые слова: археологические исследования, Восточные страны, торговые пути, Великий шелковый путь, фаянс, селадон.

TRADE RELATIONS OF AZERBAIJAN WITH EAST IN ARCHEOLOGICAL RESEARCH WORKS IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

S.B.BADALOV

SUMMARY

This article deals with the mutual relations of Azerbaijan with Eastern countries in the Ancient and Middle Ages. The essential research direction of this article is to study these relations, which developed with the establishment of first civilization centers from the milleniums B.C. and its reflection in archaeological evidences.

The relations of Azerbaijan with Eastern countries have been multidimensional. There are revealed diverse archaeological findings belonging to the manufacturing centers of the East, such as faience, seladon dishes, *Cypraeidae* shells, various decoration products, coins etc. Also, trade routes connecting East and West are described in details in the article.

Key words: Archaeological research, Eastern countries, trade routes, Great Silk way, faience, seladon.